

באזורי הגבול של הקבלה

מאת

יהודה ליבס

חיים וירשובסקי, בין השיטין – קבלה, קבלה נוצרית, שבתאות (ערך משה אידל).
ירושלים (הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית) תש"ן, יג + 222
עמודים.

מבוא

חיים וירשובסקי (תרע"ו-תשל"ז) נולד בוויילנה, ובה נסתפג בחינוך עברי ויהודי. עיקר עניינו האוניברסיטאי, בוויילנה ובירושלים, היה בתחום התרבות הקלאסית, והוא שימש פרופסור ללימודים קלאסיים באוניברסיטה העברית בירושלים. בתחום זה פרסם מחקרים מאלפים, שעסקו, בין השאר, במושגי החירות והכבוד האנושי בתרבות הרומית; אך גם מן היהדות לא משך את ידו: כאן נמשך בעיקר לתחם שבו פורצת היהדות את גבולותיה, וכאן יכול היה ליישם את השכלתו הקלאסית העצומה ואת כללי הדיסציפלינה הפילולוגית שהביא מבחוץ, ולתרום למדעי היהדות תרומה שהיא מעבר ליכולתם של רוב החוקרים בתחום מדעי היהדות בלבד. לכך תרמו גם חוש ההבחנה הנדיר שלו, והמסירות וההתמדה העילאיים. תכונות אלה ניכרו לא רק בתחום המדעי. חיים וירשובסקי היה אישיות מקסימה, שתברו בה עמידה מבודדת משהו משטף החיים הרגילים, עם יכולת עצומה של מסירות אנושית, אהבה וידידות.

בתחום מדעי היהדות, נמשך וירשובסקי בעיקר אל עולם הקבלה, שבו היה תלמיד מובהק של גרשם שלום (נוסף על תחום זה, אין לשכוח כמובן גם את תרגום המופת של וירשובסקי, מלטינית לעברית, של ה'מאמר תיאולוגי מדיני' מאת שפינוזה). הספר שלפנינו מכיל את כל המאמרים שפרסם וירשובסקי בתחום הקבלה: כולם רוכזו כאן מן האכסוניות השונות שבהן נדפסו לראשונה (ואלה מפורטות בדף מיוחד בסוף הספר). מוינו לנושאים ונדפסו מחדש בלשונם המקורית (מאמר אחד נכתב באנגלית, וכל השאר בעברית), בלא תיקונים או שינויים, ורובם אף בתצלום מן המקור. ברא הספר הקדים העורך, משה אידל, הקדמה מאירת עיניים, ובה הבהיר בחזות את עיקר תרומתו של וירשובסקי לתחומים הנידונים בספר, ואף כלל בה כמה נקודות של ביקורת (ביקורת של אידל על הפרקים

הכלולים כאן, העוסקים בפיקו דה לה מירנדולה, התפרסמה גם בעבר, לאחר פרסומם הראשון של פרקים אלה).¹

המאמרים שבספר נכתבו במרוצת שנים רבות (הראשון התפרסם בשנת תרצ"ח ובאחרון עסק וירשובסקי בשנתו האחרונה), וכיוון שהמחקר באותם נושאים לא פסק מעולם – הם ראויים לעדכונים. ואכן, בסוף הספר נוסף עמוד אחד, שבו שתי 'רמיזות ביבליוגרפיות', הנוגעות באנכרוניזמים הבולטים ביותר, וחבל שלא האריכו בכך יותר. ועוד חבל שלא צורף לספר מפתח של שמות ועניינים, שהיה מוסיף על תועלתו של הספר. עוד עדיף היה, מבחינת ראותו של הקורא, לו נסדרו כל המאמרים מחדש בדפוס, ולו שולבו העדכונים בתוכם: אך, מאידך גיסא, גלוי וידוע שדווקא הנוהג של פרסום קבצי מאמרים באופן פקסימילי הוא המאפשר את עצם הפרסום, שעלול להימנע כליל בשל דרישה מחמירה לסידור מחדש. לפיכך אכבוש את תוכחתי בנקודה זו, שכן אני סבור שלקובץ זה תהיה חשיבות גדולה אם יעלה בידו להביא את דבר וירשובסקי אל הציבור המשכיל, שאוהב את תולדות הרוח האנושית בכלל ואת תולדותיה של דת ישראל בפרט – ודווקא בנקודות הגבול המפתיעות שלה, שבהם נחשף משהו מן האפשרויות המגוונות הצפונות בחובה, שהן הרבה מעבר למה שמקובל לחשוב. בשורות הבאות אסקור את שערי הספר, לפי סדרם, ואעיר עליהם הערות אחדות.

שער ראשון: קבלה

'אקדמות לביקורת הנוסח של "פירוש ספר יצירה" לר' יצחק סגי-נהור' הוא המאמר היחיד בשער הראשון של הספר. השער העוסק בקבלה הקלאסית (להבדיל מן הקבלה הנוצרית ומן השבתאות). נראה אם כן שקבלה זו העסיקה פחות את רוחו של וירשובסקי. ואמנם גם מאמר זה איננו עוסק בתוכן הקבלה, אלא רק במחקר של השתלשלות היחס בין כתבי-היד השונים של אחד מראשוני ספרי הקבלה, כדי שיהיה עזר בהוצאה לאור עתידית של החיבור. לדעתי מאמר זה הוא מופת מבחינת המתודה הפילולוגית, וראוי שייעזרו בו כל מי שמתכוונים לעסוק בההדרה מעדית במדעי היהדות.

בתחילת המאמר, שנתפרסם לראשונה בנת תשי"ח, מציין וירשובסקי שהחיבור לא נדפס מעולם, אך בינתיים הוא נתפרסם בידי גרשם שלום.² עובדה זו צוינה גם בדף

¹ מ' אידל, 'שני ספרים בקבלה נוצרית משל פרופ' ח. וירשובסקי', אשכולות (סדרה חדשה), 4 (11), (תשל"ט), עמ' 98-103.
² ג' שלום, הקבלה בפרובנס (סיכומי הרצאות), בעריכת רבקה ש"ץ, נספח, ירושלים תשכ"ג.

ה'רמיזות הביבליוגראפיות' שבסוף הספר הנסקר. נראה שבחירת כתבי-היד להכנת מהדורת שלום הושפעה מן המאמר שלפנינו, כי כתבי-היד שנבחרו הם שצוינו קודם בידי וירשובסקי ככתבי-היד החשובים ביותר של המשפחה הראשונה של כתבי-היד.

יש להוסיף עתה שהחיבור נתפרסם פעם נוספת (ככל הנראה רק לאחר שהספר הנוכחי נמסר לדפוס), בתוך: ספר יצירה המיוחס לאברהם אבינו ע"ה עם פירוש אור יקר מהגאון הקדוש החסיד המקובל האלהי רבי משה קורדואירו זצ"ל, ירושלים תשמ"ט.³ בראשית הספר לא שכח המו"ל לציין את האזהרה הבאה: "הננו אוסרים בזה להדפיס או לצלם אפילו קטעים מן הספר הקדוש... כל הזכויות שמורות". ברם, בנוגע לפירוש ספר יצירה לר' יצחק סגי נהור, המוציאים לאור מציינים שהוא נדפס בספרם רק מתוך כתבי-יד, שכן לא נדפס קודם מעולם, וכאילו מהדורתו של שלום לא היתה ולא נבראה. ואל תתמה על החפץ, שכן כך נהגו גם בשאר החיבורים שנדפסו בספר זה, למעט פירושו של הרמ"ק שעליו נקרא שמו של הספר כולו. גם שאר החיבורים נתפרסמו קודם בידי ג' שלום, ובאכסניות שונות ומרוחקות, וכולם נקבצו כאן תחת קורת גג אחת, ובציון מפורש שזאת הפעם הראשונה שהם מובאים לדפוס. חיבורים אלה הם: 'הפירוש האמיתי לרבינו הגדול הרמב"ן זללה"ה על ספר יצירה',⁴ 'פירוש לתלמיד הרמב"ן ר' יצחק דמן עכו זללה"ה על ספר יצירה',⁵ ואף האיגרת ששלח ר' יצחק סגי נהור לרמב"ן ולר' יונה גירונדי.⁶ ההנחה שלפנינו צירוף מקרים של מי שאינו מכיר את כתבי שלום היא קשה בהרבה מן הסברה שהמהדירים נטלו היתר למעשיהם מהחומר המובא במסתו הידועה: 'מצוה הבאה בעבירה'.

שער שני: קבלה נוצרית

בתחום זה היה עיקר עיסוקו של וירשובסקי בשנים האחרונות לחייו, והוא אף עיקר הספר שלפנינו. מדובר בעצם בשני אישים: האחד הוא האציל האיטלקי, ומגדולי אישי הרנסאנס – ג'ובאני פיקו דה לה מירנדולה (1463-1494), שווירשובסקי הגדרו כאבי הקבלה

³ לפי המצוין בספר, המו"ל הוא ח ברת 'אחוזת ישראל' ע"י הרב יחיאל אלבוים (ניו יורק), אלעזר בין (ירושלים, רשב"ם 1), אליהו אלבוים (תל-אביב, לונץ 17). עזר בעריכה והקדים את המבוא: ראובן נסים סופר.

⁴ ראה ג' שלום, 'פירושו האמיתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים המתייחסים אליו', קרית ספר, ו (תרפ"ט-תר"ץ), עמ' 419-485; ושוב בספרו: הנ"ל, פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצ"א. גם ההקדמה לפרסום זה דומה מאוד להקדמת שלום בפרסומו, כולל ההוכחה לאמיתות הייחוס לרמב"ן (הצירוף 'פירושו האמיתי' מופיע בשתי הכותרות) של פירוש זה, להבדיל מן הפירוש הנדפס זה מכבר על שמו של הרמב"ן. בשתי ההקדמות מצויין גם הדמיון בין דברי הרמב"ן כאן לקבלת האר"י.

⁵ השווה: ג' שלום, 'פירושו של ר' יצחק דמן עכו לפרק ראשון של ספר יצירה', קרית ספר. לא (תשט"ז), עמ' 379-396. גם המהדירים הנכחיים לא מצאו אלא פרק ראשון.

⁶ ראה: ג' שלום, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה', ספר ביאליק, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 141-155. המהדירים החדשים מזכירים שמאיגרת זו אפשר ללמוד 'לימודים גדולים לכמה וכמה עניינים', ואלה אכן נלמדו על ידי שלום שם.

הנוצרית, והאחר הוא מורו העיקרי בקבלה, שתרגם למענו את כתביה – היהודי המומר, שנקרא בנצרותו (נוסף על שמות רבים אחרים) פלאוויוס מיתרידאטס. לשני אישים אלה מוקדשים גם שני ספרים נוספים של וירשובסקי, שאחד מהם נתפרסם אך חודשים ספורים לפני הספר הנוכחי. מטבע הדברים יש חפיפה מסוימת בין המאמרים לספרים, ואף בין המאמרים לבין עצמם. ואלו הם הספרים: (א) *Flavius Mithridates, Sermo de Passioe Domini*, Edited with Introduction and Commentary by Chaim Chaim Wirszubski, *Pico della* (ב) ;Wirszubski, Jerusalem 1963 (שניהם) *Mirandola's Encounter with Jewish Mysticism*, Jerusalem 1989 (שניהם) בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים).

וירשובסקי נטל כאן על עצמו את משימת המעקב הפילולוגי המדויק אחרי דברי הקבלה: איך השתלשלו מניסוחם בספרי הקבלה העבריים עד שלבשו את צורת הקבלה הנוצרית. השלב הראשון של מטמורפוזת זו היו תרגומיו של מיתרידאטס, שהיטו במקצת את מאמרי הקבלה העברית לכיוון הנוצרי; שלב נוסף הוא הסיכומים שפיקו עשה מאלה, ב'תיזות הקבליות בהתאם לדעתם של החכמים המקובלים העברים זכרונם לברכה' (*Conclusiones Cabalisticæ secundum Opinionem Hebraeorum*) ; והשלב האחרון הוא 'התיזות הקבליות לפי הדעה הפרטית' [של פיקן] (*Conclusions Cabalisticæ secundum Opinionem Propriam*).

וירשובסקי מצא כאן כר מצוין לנטיותיו, והפכו לחגיגה של פילולוגיה. אישיותו של מיתרידאטס התאימה לכך בדיוק. גם זה היה פילולוג מצוין, ואחד מראשוני המזרחנים באירופה, וכפי שמעיר כאן וירשובסקי (עמ' 18). המטרה העיקרית של חלקים מכתביו היא התפארות בידיעת לשונות המזרח. התפארות כזאת היתה אמנם רחוקה מאוד מאישיותו של וירשובסקי, אבל מצד העניין הפילולוגי הזדהה עם מיתרידאטס, וכפי שהעיר אידל בהקדמתו, נהג אפילו וירשובסקי להתבדה ולחתום בשם 'מיתרידאטס ששב לתחייה' (*Mithridates Redivivus*), ואף בספר שלפנינו (בעמ' 83) הובא מכתב שכתב וירשובסקי לגרשם שלום בחתימת 'מיתרידאטי' ס' ח'י', שעולה בגימטריה: חיים וירשובסקי.

אכן, עבודתו הפילולוגית של וירשובסקי היא מדויקת ומרשימה. הוא חשף את מקורותיו של מיתרידאטס, הן בספרות הקלאסית ובספרות הרנסאנס הכללית, הן בספרות

העברית, כשהוא מזהה בדיוק גם את הדרך שבה הגיע המקור אל מיתרידאטס: האם היה זה מאמר חז"ל מקורי, או שעבר דרך משקפיו של ריימונדוס מרטיני בספרו *Pugio Fidei*; האם זהו זוהר מקורי או דרך פירוש התורה לריקנאטי. כמו כן נחשפו כאן שיטות עיבוד המקורות בידי מיתרידאטס, והדרכים הדקות שבהן הכניס לתוכם את השקפותיו, הן בכתביו המקוריים, ובראשם 'הדרשה אודות ייסורי האדון' (*Sermo de Passione Domini*), והן בתרגומיו. בעזרת תרגומיו של מיתרידאטס, עלה בידי וירשובסקי אף גלות ולזהות ספר קבלה עברי שלא היה ידוע, והוא 'ספר הגאולה' (וכשמו בתרגום *Liber Redemptionis*), שהוא פירוש למורה הנבוכים לרמב"ם מאת ר' אברהם אבולעפיה. גם דעותיו של מיתרידאטס עצמו נידונו כאן עד חקרה, כגון עמדתו בנוגע ליחס בין היהדות לנצרות, והתלמוד העתיק (*Vetus Talmud*) והסודי של היהודי, המכיל כביכול את אמונות הנצרות. כן הובהרה כאן דרך שימושו של פיקו בחומר שתרגם בשבילו מיתרידאטס (כגון ב'ספר השורשים' לר' יוסף אבן וקאר, הנקרא בתרגומו הלטיני, שנעשה מן התרגום העברי של המקור הערבי, *Liber de Radicibus*; ספר זה שימש לפיקו מעין גלוסאר קבלי), וכן הדרך שבה השתלבו בעולמו של פיקו השקפות מיתרידאטס והחומר שהעמיד לרשות תלמידו-פטרוננו, ואיך נפוצו משם לתרבות הרנסאנס בכללה (דוגמה יפה לכך תמצא בדיון ב'מיתת הנשיקה', עמ' 51-57).

אמנם גם וירשובסקי, ככל אדם, היה מוגבל בראייתו, אפשר לטעון, שקורפוס הטקסטים שהוא דן בהם איננו מושלם, ושמן הראוי היה להוסיף עליהם. ואכן הראה זאת כבר אידל בהקדמתו, וציין, בצדק, שנוסף על השפעת מיתרידאטס, יש להתחשב גם בהשפעות קבליות אחרות על פיקו דה לה מירנדולה, כגון זו של ר' יוחנן אלימאנו. גם לפרטים הפילולוגיים אפשר כמובן להוסיף, כגון בשאל 'הראייה' לצליבת האל מדב' כא, כג, בתרגום אונקלוס בכתובה אתיופית (עמ' 18-19);⁷ או בשאלת המקורות לרעיון 'התלמוד העתיק'.⁸

וחיסרון חשוב יותר נוגע לעצם המתודה. נקודת המוצא המובלעת בשיטת וירשובסקי (והמשותפת לרוב החוקרים), היא שהיהדות והנצרות הן שתי הוויות מוגדרות בדיוק, וכל מעבר ביניהן תלוי בסילופים טקסטואליים הניתנים להגדרה. על כך אני מבקש לחלוק. אכן, לא חסרים מעברים פילולוגיים מסוג זה, וחלקם אף סילופים מכוונים הבאים

⁷ ראה: מ' אידל, 'שתי הערות על ספר חרב פיפיות לר' יאיר בן שבת', קרית ספר, נג (תשל"ט), עמ' 214.
⁸ ראה: M. Idel, 'A Note concerning the Origins of Flavius Mithridates' *Immanuel*, 13 (1981), pp. 64-67.

להדגיש את עיקר הדוגמא של הדת הנוצרית. ניתוחין של וירשובסקי הם נכונים ומאלפים, אבל אינם ממצים את עומק הבעיה. הנצרות והיהדות סבוכות זו בזו מימי ישו ועד היום, וחלק מן הרעיונות שמצאו המקובלים הנוצריים בקבלה היהודית, אכן מצויים שם בדרך כלשהי – או בשל השפעה נוצרית ישירה, או כשרידים מן התקופה שקדמה לפיצול הסופי בין שתי הדתות, או בדרך של אימוץ מקצת הטענה לשם התנגדות לעיקרה. ברור, כל זה אינו מפחית מן האופי היהודי של הקבלה, ואינו הופך אותה למה שהפכו המקובלים הנוצריים; אבל דרך התפתחות הקבלה הנוצרית היא מסובכת יותר ושרירותית פחות מכפי שמציג אותה וירשובסקי.

אפשר להביא לכך דוגמאות רבות, ורבות הובאו כבר במחקר, ומקצתן הבאתי אף אני. אך כאן נצטמצם בשני נושאים שוירשובסקי דן בהם, ונראה כיצד אפשר להוסיף עליהם ולהעמיק בהם מן הכיוון האמור. וירשובסקי מביא כאן (עמ' 58-59, 80-81) את דרשתו הנוצרית של פיקו, שמצא במילה 'בראשית' את האותיות של 'אב' ו'בר', ואת אלה דרש על פרצופי האב והבן. וירשובסקי מצא גם את המקור היהודי לדברי פיקו, הוא 'ספר הצירופים' האנונימי, המצוי בעברית בכתב יד, ואף בתרגום לטיני שנעשה למען פיקו (ושמו *liber Combinationum*). אבל וירשובסקי מדגיש כאן את התהום הרבה שרובצת בין המקור היהודי לבין דברי פיקו (שהוא מתיר לקוראם 'קבלה של דופי'): שהרי המחבר היהודי טוען בלהט, שהבן והאב אינם משותפים זה בזה, כי הבן הוא נברא ככל הברואים. על כך אציין תחילה, שגם המחבר העברי היהודי היה מודע לחומר הנפץ הנוצרי המצוי כאן, ודווקא זה הוא המקור ללהט דבריו, ואף לציונו המפורש: 'והבן כי בזה טעו כמה אומות ויטעו'. והדבר לא נעלם אף מעיני וירשובסקי, שהרי הוא מעיר על 'האינהיביציות הדתיות של המקובל היהודי'. ואין זה סוף דבר. פיקו אינו הראשון שדרש דרשות כאלה על המלה בראשית, וכבר קדם לו מחבר נוצרי מן המאה השתים-עשרה, הוא אלכסנדר נְקָם (Neckam); והעורך, משה אידל, העיר על כך בהקדמתו (עמ' יב). אבל דרשה מעין זו על 'בראשית' נמצאת גם בספר היסוד של הקבלה היהודית – ספר הזוהר (ח"ב, קעח ע"ב; ספרא דצניעותא), והיא משתלבת להפליא במחשבת הזוהר, וכאן גם 'הבן' איננו מחוץ לתחום האלוהות, כפי שהראיתי באריכות במקום אחר.⁹

הדוגמה השנייה נוגעת להקבלה המצויה אצל מיתריאדאטס ופיקו בין מעשה ישו שהוסגר לרודפיו לבין סיפור מכירת יוסף, ובשימוש שהם עושים בפסוק: 'כה אמר ה' על

⁹ י' ליבס, השפעות נוצריות על ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 50-66.

שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה לא אשיבנו על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים' (עמוס ב, ו). וירשובסקי דן בכך כאן (עמ' 33, 87, ואף בספרו *Flavius Mithridates*, עמ' 22, 86), וכותב: 'דרשות כאלה על הכתוב בעמוס ב', ו' לא מצאתי לא בתלמוד ולא במדרשים. אבל כל הקטע דומה מאד למה שנאמר ב"פגיון האמונה"...! אך לאמתו של דבר, שורשיה של הקבלה זו עמוקים הרבה יותר, הן בנצרות, הן ביהדות, והן בתולדות היחסים בין הדתות. הפסוק הובא לרוב בכתבי אבות הכנסייה הקדומים, והוא שימש להם אסמכתא לתלות את גלות ישראל בחטא הריגתו של ישו.¹⁰ עניין זה היה ידוע גם לחכמי ישראל בימי-הביניים, ומובא בהרבה ספרי פולמוס אנטי-נוצריים.¹¹ אבל עם התנגדותם, היהודים גם הושפעו מרעיון זה; השפעה כזו אפשר לדעתי למצוא כבר במיתוס העתיק על עשרת הרוגי מלכות, הידוע בנוסחאות רבות (כגון ב'מדרשים' השייכים לספרות ההיכלות) ובהרבה פיוטים (כגון זה הנאמר בתפילת מוסף של יום הכיפורים). הרעיון החוזר בכל אלה, שמיתת העשרה נגרמה בשל מכירת יוסף, שאירעה דורות רבים קודם לכן – ותוך הסתמכות על הפסוק בעמוס – נראה כשאילת הרעיון הנוצרי (אמנם, ככל הנראה, תוך דחייה של הזיהוי בין יוסף לבין ישו). הקבלה קרובה יותר אפשר למצוא בספר 'לבנת הספיר' למקובל ר' יוסף אנגיליט.¹² ספר זה נכתב (בשנת הפ"ה) מתוך להט משיחי רב, ומרובות בו הדרשות על הגלות וחישובי הקיצין; דרשות אלה יוצאות כולן מן ההנחה, שכל הגלויות שבאו על ישראל – סיבתן הראשונה היא חטא מכירת יוסף, והן מסתמכות באופן אינטנסיבי על הפסוק בעמוס!¹³ (ועתה ראיתי שקטע מקביל מצוי גם בכתבי ר' משה די ליאון, בסוד שבת, הנדפס בסוף ספרו הנפש החכמה, בזילאה שס"ח, גיליון ח דף ב.)

שער שלישי: שבתאות

השבתאות היתה הנושא הראשון בנושאי היהדות שעסק בו וירשובסקי, עם עלותו ארצה, בהדרכת גרשם שלום. הוא פנה לעסוק בכתבי הקבלה של נתן העזתי, נביאו של שבתי צבי,

¹⁰ ראה למשל: Tertulianus, *Adversus Marcionem*, IV 40. וראה ההערה הבאה.

¹¹ ראה: מ' ברויאר (מהדיר), ספר ניצחון ישו, רמת גן תשל"ח, סעיף קלא, עמ' 101-102. והמקורות שציין שם המהדיר: יום טוב ליפמן מילהויון, ספר ניצחון, אלטדורף-נירנברג 1644 (דפוס צילום, ירושלים תשמ"ד), עמ' 136; יוסף ב"ר נתן אופצ'אל, ספר יוסף המקנא, מהדורת יהודה רוזנטל, ירושלים תשל"ל, סעיף צג, עמ' 86-87; יאיר בן שבתי, חרב פיפיות, מהדורת יהודה רוזנטל, ירושלים תשי"ח, עמ' 84.

¹² זה שמו הנכון של המקובל הנקרא בספרות המחקר 'אנגילינו', כפי שהוכיחה לאחרונה גב' איריס פליקס. בדפוס מיוחס הספר בטעות לר' דוד בן יהודה החסיד.

¹³ ראה, למשל: יוסף אנגיליט, לבנת הספיר, ירושלים תרע"ג (דפוס צילום, ירושלים תשל"א), נה טור ד-נז טור א (כך צ"ל); חל שיבוש בסימני הדפים). והשווה יוסף אנגיליט, קופת הרוכלין, כ"י אוקספורד 1618 (Opp. 228) ע"א. קטע מקביל הוא זה המהווה את פרשת וישב בזוהר חדש (מהדורת מוסד הרב קוק, כט א-ד), ואף מחברו הוא בוודאי ר' יוסף.

שנוסף על פעילותו המשיחית היה גם אחד התיאורטיקנים המיסטיים הפוריים והחדשניים ביותר בתולדות דת ישראל. למרבה הפלא, רוב כתבי הקבלה של נתן העזתי עדיין לא נדפסו, ואין מי שפעל בשטח זה יותר מאשר חיים וירשובסקי. הוא הכין לדפוס את ספרו העיקרי של נתן – ספר הבריאה, אך לא מָסְרוּ לדפוס, כי המהדורה לא סיפקה את הפרפקציוניסט שבו. אבל קטע אחד מן הספר, קטע מעניין ומופלא, מסר לפרסום, בצירוף מבוא, והא שב ונכלל בתוך הקובץ שלפנינו, והנקרא: 'על האהבה הרוחנית – מדברי נתן העזתי' (אמנם, לעתי, שם זה עשוי להטעות: אין המדובר דווקא באהבה רוחנית, אלא, לדעת נתן, כל אהבה מקורה הוא רוחני). נוסף על כך, פרסם וירשובסקי, עם מבוא, גם 'נוסח קצר של סוד מעשה בראשית'; והוא נכלל בקובץ דברי נתן שפרסם גרשם שלום,¹⁴ ואיננו בקובץ שלפנינו.

בין הנכללים כאן בולט המאמר 'התיאולוגיה השבתאית של נתן העזתי'. זה ניסיון חלוצי לנתח משהו מְקַבֵּלַת נתן העזתי. למרבה הפלא, המחקר בסוגיה זו כמעט ולא נמשך מאז פרסומו הראשון של המאמר בשנת תש"ד (ידוע לי על עבודת דוקטור שנכתבת עתה בנושא זה). וירשובסקי מנתח כאן את המושגים הקבליים שנתן העזתי משתמש בהם בתיאור השתלשלות האצילות, ומצביע על החידוש שבהם לעומת קבלת האר"י, שנתן רואה עצמו כממשיכה; נוסף על כך, וירשובסקי מקדיש פרק נפרד לדעת נתן על נשמתו וייעודו של המשיח. תיאור ראשוני זה דורש לדעתי השלמה מקפת, בדמות ספר גדול על מקובל גדול זה. כאן לא אוכל כמובן אלא לרמוז על כללי הדבר, שהעליתי תוך עיסוק נרחב בנושא. לדעתי אין להפריד בין שני הנושאים: גם הבניין התיאולוגי-אונטולוגי של נתן הוא חלק מתורת המשיח שלו ומתודעתו העצמית. הסמלים הקבליים של נתן שאובים כולם מתורת הנפש ומתורת ההכרה (כגון: 'מחשבה קדומה', 'אור שיש בו מחשבה ואור שאין בו מחשבה', 'חמש ידיעות'); לדעתי אין אלה מושגים מופשטים בלבד, אלא תיאור פסיכולוגי של אישיותו של שבתי צבי ושלו עצמו – נתן העזתי נביאו של המשיח. תורת המשיחיות של נתן קשורה בהבנת סבכיהן של שתי נשמות אלה, שמשמעות קוסמית נודעת להן. נקודת המוצא היא אישית ולא תיאורטית. מן הראוי היה אפוא לחבר את הנושא של מאמר זה ('התיאולוגיה השבתאית...') עם נושאו של המאמר שיידון להלן ('האידיאולוגיה השבתאית של המרת המשיח'), ולכתוב על שניהם כאחד. ואכן אפשר להראות, למשל,

¹⁴ ג' שלום (מהדיר), בעקבות משיח: אוסף מקורות מראשית התפתחות האמונה השבתאית מלוקטים מתוך כתביו של ר' אברהם בנימין נתן בן אלישע חיים אשכנזי המכונה נתן העזתי, ירושלים תש"ד, עמ' קכט-קמד.

שאותה דרשה עצמה, שבספר הקבלי 'ספר הבריאה' עוסקת בשכינה, מתפרשת באיגרתו 'האידיאולוגית' של נתן על שבתי צבי.¹⁵ ביקורת זו היא סניף לביקורת כוללת יותר על מה שאני רואה כהדגשת יתר של הצד התיאורטי-אונטולוגי במחקר הקבלה, והיא ישימה גם לתופעות קבליות אחרות, ואני מקווה להאריך בהסברתה בחיבור על קבלת האר"י. אך כאן הדבר בולט במיוחד: הרי נתן הוא בראש ובראשונה משיחו של שבתי צבי, ואין תמה שניתן לגזור מכאן את תורת הקבלה שלו. ועוד ביקורת באמתחתי נגד חלק ניכר ממחקר הקבלה, ואף היא נכונה גם כאן. לעתים לא מיוחסת חשיבות מספקת לצד הפרשני שבקבלה, והחוקרים נוטים לראות בו יסוד צורני בלבד ואינם מייחסים לו כוח מעצב. אך האינטרס הפרשני הוא לדעתי יסוד חשוב ביותר ביצירת הקבלה; וכך גם מושגי הקבלה של נתן, כגון 'אור שיש בו מחשבה' ו'אור שאין בו מחשבה', נולדו לדעתי מתוך התעמקות בספר הזה.¹⁶

עוד מאמר המוקדש בחלקו לנתן העזתי מצוי בקובץ שלפנינו, והוא 'האידיאולוגיה השבתאית של המרת המשיח – לפי נתן העזתי ו"איגרת מגן אברהם"'. החלק הראשון של המאמר מוקדש לפרסום קטעים אחדים של חיבור שוירשובסקי מְצָאוּ בכתב-יד, ובמבוא כאן הוא מוכיח שהוא לנתן העזתי, ולא שהמחבר הוא בעל 'איגרת מגן אברהם', כפי שסבר קודם גרשם שלום.¹⁷ וירשובסקי צדק לחלוטין, ונימוקיו נכוחים. אבל בכל זאת, לדעתי מן הראוי היה להשמיט את פרסום הקטעים מן הכרך הנוכחי, כי זמן מה לאחר שנתפרסם מאמר זה לראשונה, גילה ג' שלום את החיבור כולו ופרסמו מחדש, כולל הקטעים שכאן, כשהוא מודה לוירשובסקי על תרומתו ומוסיף עליה הרבה.¹⁸ הפרסום הנוכחי רק יטעה את הקורא אם ישתמש בו במקום בפרסום השלם של האיגרת. אמנם ב'רמיזות הביבליוגרפיות' בסוף הספר, המהדיר מפנה גם לספרו של שלום, אך אי אפשר להבין מן הרמיזה ששם ימצא פרסום חדש של הדברים.

החלק השני של המאמר מנתח את ההסברים האידיאולוגיים להמרת המשיח, ושִׁמְסְפְקִים הקטעים הנזכרים מאיגרת נתן ומספקת 'איגרת מגן אברהם מארץ המערב'. זהו

¹⁵ כוונתי לדרשה על השכינה הנבדקת כסוטה; וראה: ג' שלום, 'איגרת נתן העזתי על שבתי צבי והמרתו', בתוך: הנ"ל, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 271. דרשה זו מובאת כדרשה קבלית גרידא בספר הבריאה, כ"י ברלין 3077, יא ע"א; זמיר עריצים, כ"י אוקספורד 1796, כא ע"ב.

¹⁶ ראה מאמרי: י' ליבס, 'ספר "צדיק יסוד עולם" – מיתוס שבתאי', דעת, 1 (תשל"ח), עמ' 85, הערה 74.

¹⁷ קטע קטן של אותו חיבור נמצא לפני 'איגרת מגן אברהם' בכתב-היד שממנו פרסם ג' שלום את האיגרת – ראה: ג' שלום, 'איגרת מגן אברהם מארץ המערב', קובץ על יד (סדרה חדשה), ב (תרצ"ז), עמ' קכג-קנה.

¹⁸ ראה: ג' שלום, 'איגרת נתן העזתי על שבתי צבי והמרתו', בתוך: הנ"ל, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 233-273.

ניתוח מעניין ומעמיק, ששימש נקודת מוצא חשובה לחקר השבתאות. באשר לזהות מחברה של 'איגרת מגן אברהם', וירשובסקי כותב כאן את הדברים הבאים:

המסקנות של החלק הקודם [שבהן וירשובסקי הצביע על כך שמחבר האיגרת אינו נתן העזתי – י"ל] יש בהם משום תוספת סיוע לדעתו של שלום שא[איגרת] מ[[גן]] א[אברהם] נתחברה בידי אברהם מיכאל קרדוזו... עם כל זה לא יתכן, לדעתי, להחליט שום דבר בענין זה בלי השואה מדויקת של 'האגרת' עם כתבי קרדוזו שנשארו. מטעם זה אני מבכר שלא לכנות את מחבר ה'אגרת' בשם (עמ' 141, הערה 1).

מאז שנכתבו הדברים גלגלה ספרות המחקר בנושא זה כמה גלגולים. תחילה חזר בו גרשם שלום, וייחס את האיגרת (בספרו 'שבתי צבי') לר' אברהם פרץ, תלמידו של נתן העזתי. לאחר מכן שב שלום וחזר בו, וייחס את האיגרת מחדש לקרדוזו (כך בתרגום של הספר לאנגלית), ובמקביל הגיע גם מאיר בניהו לאותה מסקנה. אבל אחר כך באתי אני לכלל מסקנה, שאין לייחס את האיגרת לקרדוזו אלא לתלמיד של נתן העזתי, והמועמד המתאים הוא אכן ר' אברהם פרץ.¹⁹ במחקרי זה השתמשתי במתודה שהציע כאן וירשובסקי, והיא השוואת שיטת האיגרת וסגנונה עם כתבי קרדוזו האחרים הידועים לנו, מצד אחד, והשוואתה לכתבי נתן העזתי ותלמידיו, מצד שני.

מאמר אחר בשער זה איננו עוסק בנתן העזתי, אלא במקובל שבתאי שפעל כמאה שנה מאוחר יותר – ר' משה דוד מפודהייץ, מבני חברותיהם של ר' יהונתן אייבשיץ ובנו ר' וולף. עד היום זהו המחקר היחיד שנכתב על שבתאי מעניין זה, שכל החומר עליו כלול בעדויות המובאות בספרי ר' יעקב עמדין. כל המצוי בספרות זו יודע עד כמה קשה לחבר עדויות כאלה לעניין שלום, אך וירשובסקי עמד במשימה זאת בהצלחה מרובה. הקו הרעיוני החשוב ביותר שהתווה וירשובסקי למחשבת מקובל שבתאי זה הוא הסינקרטיזם היהודי-שבתאי-נוצרי, המתבטא, למשל, בנוסחה החוזרת אצלו תדיר: 'ישו עד ש"ץ'. סינקרטיזם כזה אופייני לחוג שבתאי זה, ואחת מתוצאותיו היא הכת של היהודי-נוצרים מעריצי

¹⁹ ראה: י' ליבס, 'מיכאל קרדוזו – מחברו של ספר "רזא דמהימנותא" המיוחס לשבתי צבי והטעות בייחוסה של "איגרת מגן אברהם" לקרדוזו', קרית ספר, נה (תש"ם), עמ' 614-616. שם יימצאו גם הפניות לגלגוליו הקודמים של המחקר.

אייבשיץ, שאודותיה דנתי לאחרונה.²⁰ החוג השבתאי שסביב משפחת אייבשיץ הוא בעיני מן התופעות המעניינות ביהדות של פרוס העת החדשה, ואף שלדעת רבים החוקרים מפריזים במידת העיסוק בו, לפי דעתי – חקירתו רק החלה.²¹

לסיכום: חובב צפונות ישראל ימצא בוודאי עניין רב בספר שלפנינו.

---

²⁰ ראה י' ליבס, 'על כת סודית יהודית-נוצרית שמקורה בשבתאות', תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 349-384. אני מבקש להשלים את המאמר הנ"ל בעזרת ספרו הנסקר של וירשובסקי. במאמר (עמ' 372-374) דנתי בנוסח השילוש, שלדעת בני הכת אמר אייבשיץ בשעת מיתתו: 'אחד יחיד ומיוחד המתייחד בשורש הנעלם ברזא דאין סוף'. שם הגעתי למסקנה, שזוהי נוסחה שבתאית (אף שהיא מורכבת מיסודות הלקוחים מן הקבלה הקלאסית). עתה אוסיף, שמקור הנוסחה נמצא בדברי נתן העזתי בספר הבריאה, שוירשובסקי מביאו בספר הנסקר (עמ' 212): 'ואותו פרצוף נקרא אחד יחיד ומיוחד והוא קשור עם אין סוף'. בדיוק לפי משפט זה הדגיש נתן את רעיון השילוש.

²¹ ראה י' ליבס, 'חיבור בלשון הזוהר לר' וולף בן ר' יהונתן אייבשיץ על תורתו על סוד הגאולה', קרית ספר, נז (תשמ"ב), עמ' 148-178, 368-379; הנ"ל, 'כתבים חדשים בקבלה שבתאית מחוגו של ר' יהונתן אייבשיץ', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ו), עמ' 191-348.